

ביאליסטוק

(Bialystok). עיר בצפון-מזרח פולין, בירת מחוז הקרוי על שמה. ידועה מן המאה ה-14. ב-1807 נמסרה לרוסיה, ובין שתי מלחמות-העולם נכללה בפולין העצמאית. יהודים ראשונים נזכרים בב' באמצע המאה ה-17. התפתחותה הגדולה של העיר ושל הקהילה היהודית בה קשורה בהתפתחות תעשיית הטקסטיל בב' במאה ה-19. מתחילת אותה מאה עד מלחמת-העולם הראשונה היו היהודים $\frac{2}{3}$ - $\frac{3}{4}$ מהתושבים, שמספרם בראשית המאה היה 400 וב-1913, 61,500, מהם 48,000 יהודים. בין שתי מלחמות-העולם ירד שיעור היהודים ל-50-60 אחוז מכלל התושבים.

ב-1850 הוקם בית-חרושת ראשון של יהודים, וכבר ב-1867 היו מחצית מ-89 בתי-החרושת לאריגה בב' בבעלות יהודים, וב-1912 – 88% מכלל בתי-החרושת לאריגה. מ-1880 היו בב' קבוצות ציוניות, וב-1833 היה לרב העיר ר' שמואל מוהליבר, מראש 'חובבי ציון'. מ-1897 גדל ה'בונד' במהירות. במלחמת-העולם הראשונה נהרסו רוב בתי-החרושת. 75% ממפעלי התעשייה והחנויות שהוקמו בב' ב-1921-1939 היו בבעלות יהודים. בעיר התפתחה מערכת בתי-ספר עבריים, יסודיים ותיכונים, ויצאה לאור עיתונות ביידיש. ב-15 בספטמבר 1939 נכבשה ב' בידי הגרמנים, ואולם, כבר ב-22 בספטמבר נמסרה לידי ברית-המועצות, ושנה ותשעה חודשים היתה בשליטתה.

ביום 27 ביוני 1941 כבשו הגרמנים שנית את ב'. באותו יום נשרפו חיים, נורו ועונו למוות כאלפיים יהודים. היום ההוא, שאחר-כך כינוהו היהודים 'יום שישי האדום', ציין את ראשית חיסולם של יהודי ב'. בשבועיים הראשונים לכיבוש עבר על יהודי ב' גל של פרעות, ובהם נרצחו עוד כ-4,000 יהודים בשדה הסמוך פיטרשק (Pietraszek), ביניהם חלק מהאינטליגנציה, פעילים קומוניסטים ועסקנים פוליטיים.

יומיים אחרי הכיבוש, ב-29 ביוני 1941 זימן אליו המפקד הצבאי שלהעיר את רב העיר ד"ר גדליהו רוזנמאן ואת ראש הקהילה היהודית, המהנדס אפרים ברש, והורה להם להקים יודנרט. בתוך יום-יומיים הוקם יודנרט במתכונת מצומצמת של 12 חברים, כולם עסקני ציבור ותיקים. כעבור כחודש הוקם יודנרט חדש ובו 24 חברים. יושב-ראש היודנרט בפועל היה אפרים ברש. הוקם גטו, וב-1 באוגוסט 1941 נסגרו בתוכו כ-50 אלף יהודים תושבי ב' והאיזור, שנדחסו לתוך שטח צר מאוד באיזור מגורים חדש, לא יהודי. נהר ביאלה (Biala) חילק את הגטו לשני חלקים, מזרחי ומערבי. השער הראשי של הגטו נקבע ברחוב קופייצקה (Kupiecka) 3. עוד שער הוקם ברחוב יורובייצקה (Jurowiecka) 4, ואחרי-כן נפתח גם שער שלישי. היודנרט שכן בקופייצקה 32, ושם שוכנו גם רוב המחלקות הכפופות לו, שטיפלו בענייני היומיום של הגטו.

את תולדות גטו ב' ניתן לחלק לשלוש תקופות עיקריות: 1. מיום כיבוש העיר ב- 27 ביוני 1941 עד 15 באוגוסט 1941, שבה היה האיזור בשלטון צבאי; 2. מ- 15 באוגוסט 1941 עד נובמבר 1942, שבה היה הגטו בשלטון אזרחי של מחוז ב'; 3. מנובמבר 1942 עד חיסולו הסופי של הגטו באוגוסט 1943, שבה שלטו בו הגסטפו והס"ס.

בתוך זמן קצר הפך גטו ב' למרכז תעשייה, בסיס אספקה למוצרים חיוניים שונים לזרוע הכלכלית של שלטונות הכיבוש, ומכרה לשוד רצוף מצידם.

רוב יהודי ב' עבדו במפעלים שבתוך הגטו, ומעטים, יחסית, הועסקו במפעלי הגרמנים שמחוץ לגטו. בגטו הופעלו כעשרה בתי-חרושת ומספר רב של בתי-מלאכה חדשים, בענפי ייצור רבים ושונים. הגרמנים היו מעבירים ליוזנרט את ההזמנות, ובלט בהן חלקו של הצבא. במקביל לפעילות התעשייתית החוקית, שנועדה כולה לספק תוצרת לשלטונות הכיבוש, היתה בגטו תעשייה רב-צדדית חשאית, בלתי-חוקית, שייצרה מוצרים לתושבי הגטו עצמם. בגטו התנהל מסחר גלוי בבגדים, מוצרי עור וטקסטיל, והסחורות הללו ואחרות הוחלפו תמורת מזון. שיגשגו גם עסקים אחרים, שהיו מושתתים בעיקר על הברחה. קופת היוזנרט קיבלה הכנסה נאה מאגרת המיסוי שנדרש לשלם כול סוחר, ואולם, לקראת אמצע 1942 הורה הגסטפו ליוזנרט לשים קץ לפעילות המסחר בגטו.

המינהל האזרחי הגרמני הקצה לתושבי הגטו את מנות המזון העלובות שספקו באמצעות היוזנרט. אספקת מצרכי המזון לא היתה סדירה, פרט ללחם, שהגיע פחות או יותר באופן סדיר. במאמץ להגדיל את כמויות המזון בגטו, עודד היוזנרט גידול ירקות ומטעים במקומות שנתפנו עם פינוי שלדי בתים שנהרסו ושהיו שייכים ליוזנרט, והם כונו 'גני היוזנרט'.

מ- 18 בספטמבר עד 21 באוקטובר 1941 הוצאו, בעקבות הוראה שקיבל היוזנרט מהשלטונות הגרמניים, כ- 4,500 מיהודי הגטו לעיירה פרוז'ני (כ- 100 ק"מ מדרום לב'). המגורשים היו החולים, חסרי המקצוע והמובטלים, שכמובן גם היו העניים בתושבי הגטו. מיעוטם הצליחו לחזור לב' ורובם נרצחו עם חיסול הגטו בפרוז'אני בין 28 ל 31 בינואר 1943. מיום היווסדו של היוזנרט הוטלו על מחלקותיו השונות סדרת משימות קשות ומורכבות. בגטו היו בתי תמחוי, שני בתי-חולים, מרפאת חוץ ומרפאה גניקולוגית, שלושה בתי-מרקחת, שירות עזרה ראשונה, שני בתי-ספר, בית-דין ועוד. הוקמה גם משטרה יהודית כפופה ליוזנרט, ובו 200 שוטרים.

אחרי כיבוש ב' בידי הגרמנים התחדשה פעילות תנועות הנוער, שפחתה וכמעט פסקה בעת שלטון הסובייטים בעיר. כבר בראשית 1942 היו בגטו קינים פעילים של קומוניסטים, 'החלוץ הצעיר-דרור', 'השומר הצעיר', 'בונד', 'בית"ר ו'הנוער הציוני'. אחת המשימות של פעילי 'השומר הצעיר', שבראשית 1942 הגיעו לב' מוילנה, היתה הקמת חזית של כול תנועות הנוער בגטו שיפעלו במשותף. איש לא חלק על כך שההתארגנות נועדה למאבק חמוש פעיל עם הגרמנים, ואולם, נוסף ליריבות ולחשדנות בין התנועות השונות בגטו (בעיקר בין

הקומוניסטים ובין התנועות האחרות) התעוררו כמה שאלות מרכזיות: היש לצאת ליער ולפעול שם כפרטיזנים, או להתארגן ללחימה בגטו, ואם יוחלט להישאר בגטו – אימתי ובאילו נסיבות יש לפתוח במאבק החמוש. באוגוסט 1942 אחרי מאמצים מרובים של הפעילים חיקה גרוסמן ואדק בוראקס מ'השומר הצעיר' נוצר גרעין, והוא היה המפקדה לאיחוד המחתרתי הראשון בגטו ב'. כינויו היה 'גוש מספר 1' או 'חזית א', ופעלו בו הקומוניסטים, 'השומר הצעיר' וחלק מה'בונד'. בנובמבר 1942 הגיע מרדכי טננבוים-תמרזוף מורשה לב' בשליחות תנועת 'דרור' ואז התארגן 'גוש ב' והוא כלל את כול שאר התנועות בגטו. החברים מה'שומר הצעיר' היו פעילים בשני הארגונים. המאמצים לאחדם נמשכו עד סמוך לחיסול הגטו, ורק ביולי 1943 קמה מחתרת מאוחדת, פקדה היה טננבוים-תמרזוף מ'דרור', וסגנו היה דניאל מושקוביץ מהקומוניסטים.

כדוגמת 'ענג שבת' הוקם ארכיון מחתרתי שיזם טננבוים ואירגן צבי מרסיק. עד אפריל 1943 אסף הארכיון עדויות, חיבורים, וכן הודעות ודינים וחשבונות מישיבות היודנרט שהעביר ברש. המסמכים הללו, שנשתמרו בצד הפולני של ב', הם מקור מידע יקר ערך. נוסף למסמכים, העביר ברש לטננבוים כספים רבים. נסיונותיו של טננבוים להשיג נשק מארגון המחתרת הפולני ארמיה קריובה נתקלו בסירוב.

בין 5 בפברואר 1943 ל-12 בו נערכה בגטו אקציה ובמהלכה נשלחו לטרבלינקה כ-10,000 יהודים ועוד כאלפיים נורו במקום. 'גוש ההגנה מספר 1' פעל באמצעיו הדלים, איבד רבים מחבריו במקום, וחברים אחרים, ביניהם המפקד אדק בוראקס, נשלחו לטרבלינקה.

ברש הוסיף להאמין שאלפי היהודים שהוצאו מהגטו יהיו מעין דמי כופר, וקורבנם יציל את שארית יהודי ב' והגטו יוסיף להתקיים. בששת החודשים שאחרי אותה אקציה, עד לחיסול הסופי של הגטו, כשריחפה על הגטו בלי הרף גזירת החיסול, עשה ברש מאמצים בלתי נלאים, מתוך ניצול הבדלי הגישות השונות בקרב השלטונות, להמשיך ולקיים את הסטטוס קוו בגטו, וההזמנות החדשות שהגיעו מהורמכט חזקו את אמונתו שגטו ב' שהפך למחנה עבודה חיוני לגרמנים, לא יחוסל. ואולם, בברלין ניתנה ההוראה הסופית והמכרעת באשר לגורלו של הגטו, ובראשית אוגוסט 1943 קיבל אודילו גלובוצניק את התפקיד לחסל את הגטו.

בלילה שבין 15 ל-16 באוגוסט 1943 כותר גטו ב' בשלוש טבעות הדוקות של חיילים גרמנים וס"ס מצויידים בנשק כבד וקל, ארטילריה וכוחות עזר אוקראינים. אותה שעה נכנסה לגטו יחידת ס"ס והעמידה משמרות ליד בתי-החרושת. ברש, שערב לפני-כן נקרא לגסטפו, קיבל הודעה שתושבי הגטו יועברו ללובלין, והוזהר שאת ההעברה יש לעשות בסדר הראוי ואל ליהודי הגטו להתנגד. נסיונותיו להפר את רוע הגזירה נכשלו, ובבוקר 16 באוגוסט 1943 מצאו תושבי הגטו את ההודעות שפירסם היודנרט בדבר הפינוי.

בעת שזרמו רבבות היהודים בגטו (כ- 30,000 ערב החיסול) – נדהמים, תשושים, סחוסים ועמוסי חבילות – למקום הריכוז בשער שברחוב יורובייצקה (Jurowiecka), התארגנה המחתרת למרד. האות למרד ניתן ביום 16 באוגוסט 1943 בשעה 10.00 בבוקר. הוחלט להציב את התאים בעמדותיהם, על-פי תוכנית שנקבעה מראש, לקבלת נשק ולהתחלת המתקפה. כוח מרכזי אמור היה לתקוף את הגרמנים על קו הגדר בסמולנה (Smolna) במטרה לפרוץ את טבעת הכיתור ולפתוח דרך לבריחה ליער. כדי למשוך את כוחות האויב, תוכנן לתקוף בעוד ארבעה מקומות אחרים: בפאבריצ'נה (Fabryczna), בנובוגרודסקה (Nowogrodzka), בכמיילנה (Chmielna) ובצ'פלה (Ciepla), לאורך הדרך שבה אמורים היו להוביל את היהודים לעבר נקודת האיסוף ברחוב יורובייצקה. המאבק אמור היה להתנהל בצידו המזרחי של הגטו שבו התרכז מטה המרד ברחוב צ'פלה ובו היו מחסן הנשק של המחתרת והבונקר של הלוחמים בכמיילנה 7. הופצו כרוזים של המחתרת שקראו להמון לא ללכת מרצון ולא למלא אחר צו הפינוי. חמישה ימים, מ- 16 באוגוסט עד 20 בו, התנהלו קרבות בגטו. הקרב המרכזי, בשני הימים הראשונים, התרכז ברחוב סמולנה ליד גדר הגטו. הנשק היה מועט ויום נפלו רבים מכ- 300 הלוחמים. בעיצומם של הקרבות, הכניסו הגרמנים לגטו כוח גדול של חיילים בליווי משוריינים וטנקים. חלק מהלוחמים, שהשתכנעו שהמאבק בשטח הגטו אבוד, מצא מיקלט בבונקר הגדול ברחוב כמיילנה במטרה לצאת דרכו אל היער ולהמשיך משם את הלחימה. ואולם, ב- 19 באוגוסט נתגלה הבונקר ויותר, וכול 72 הלוחמים שהיו בו, להוציא אחד, נורו באותו היום. למחרת, 20 באוגוסט, היום החמישי לקרב, נפלו עמדות ההגנה האחרונות צ'פלה ופאבריצ'נה. מרדכי טננבוים-תמרוף ודניאל מושקוביץ, שניהלו את המרד, נאלצו לסגת למעוזם האחרון של הלוחמים בבית-החולים היהודים ברחוב פאבריצ'נה. הפרטים על מותם אינם ידועים, ונראה שהתאבדו.

ב- 18 באוגוסט 1943 החלו המשלוחים מהגטו וארכו שלושה ימים, ובהם נשלחו רוב יהודי ב', חלקם להשמדה בטרבלינקה וחלקם למידנק, שם עברו סלקציה, והכשירים שביניהם נשלחו למחנה פוניאטובה, לבלז'ין (Blizyn) ולאשוויץ. רכבת ובה 1,200 ילדים מב' יצאה לטרזינשטט וכעבור כחודש נשלחו גם הילדים הללו לאשוויץ. בב' נשאר 'גטו קטן', ובו כ- 2,000 יהודים, אך כשלושה שבועות אחרי חיסול הגטו העיקרי חוסל גם הוא, ויושביו נשלחו למיידנק. ביניהם היו אפרים ברש, ד"ר גדליה רזנמאן ומפקד המשטרה היהודית מרכוס. הם נרצחו במיידנק, ובמהלך החיסול הגדול (מבצע ארנטפסט) שהיה שם ב- 3 בנובמבר 1943 נספו אחרוני היהודים מב'.

מדצמבר 1942 עזבו את הגטו כמה קבוצות קטנות חמושות. בקיץ 1943, אחרי המרד, היו בפרטיזנים כ- 150 לוחמים מגטו ב'. יחידות הפרטיזנים, בעיקר היחידה בשם 'פארהויז', שהתאחדה עם 'קבוצת יהודית', ניהלו סדרה ארוכה של התקלויות עם גרמנים. כמה קשריות יהודיות, שנשארן בב' כ'אריות', קיימו קשר עם יחידות אלו. במקרים מסוימים נהנו הפרטיזנים

(יהודים מגטו ב') מעזרת האוכלוסייה הפולנית והביילורוסית. באביב 1944 התחברה היחידה 'פארהויז' עם הפרטיזנים הסובייטים. כ- 60 פרטיזנים יהודים שרדו.
כ- 200 יהודים ניצלו ממחנות הגרמנים והיו עוד מספר עשרות שניצלו במקומות מחבואיהם ובצד ה'ארי' של העיר. שרדו עוד כ- 60 מהלוחמים שברחו ליערות והצטרפו לפרטיזנים.
ב' שוחררה בידי הצבא האדום באוגוסט 1944.